

UDK 904:272-523.6(497.6)
Izvorni znanstveni rad

Ante ŠKEGRO

LUDRUMSKA BISKUPIJA (*Ecclesia ludroensis*)

Ludrumska biskupija je utemeljena na Drugom crkvenom saboru, koji se 533. god. održao u Saloni pod predsjedanjem salonitanskoga nad/biskupa Honorija II. (528.-547.). U njezin sastav tom su prilikom uključeni Magnotik, Ekvitin, Salviatik i Sarsiatik. Problemom ubikacije središta ove biskupije - Ludrumom s pojedinim njezinim sastavnicama, bavili su se brojni autori počevši od Danijela Farlatija (1690.-1773.), preko Josipa Alacovića (1826.-1904.), Wilhelma Tomascheka (1841.-1901.), Franje Račkoga (1828.-1894.), Vjekoslava Klaića (1849.-1928.) do Ive Bojanovskoga (1915.-1993.) i Slobodana Čačea. U historiografiji prevladava Klaićeva teza prema kojoj se Ludrum treba tražiti u Biskupiji kod Knina, dok se srednjovjekovna kninska biskupija treba smatrati nasljednicom ludrumske biskupije.

Ključne riječi: rimska provincija Dalmacija, rano kršćanstvo, Ludrum, Ludrumska biskupija.

Uvod

Ludrumska biskupija, *Ludrum*, ludrumski biskup spominju se u aktima Drugoga crkvenog sabora koji se pod predsjedanjem salonitanskoga nadbiskupa Honorija II. održao 533. god. u *Saloni*.¹ Tijekom održavanja ovoga sabora, utemeljene su i tri nove biskupije sa sjedištima u Sarsenteru, Mukuru i Ludrumu (*in Sarsentero, Muccuro et Ludro*). Po svoj prilici tom je prilikom osnovana i Baloienska biskupija (*Ecclesia Baloensis*), kojoj se

---

¹ O (nad)biskupu Honoriju II.: KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1998., 997-1002.

središte traži na Gromilama (Grad) u Šipovu u središnjoj Bosni.² Za biskupa Ludrumske biskupije izabran je prezbiter Celjan (*in Ludro Celianum presbyterum*),³ pod čiju su jurisdikciju stavljeni Magnotik, Ekvitin, Salviatik i Sarsiatik (*Ludrensis vero episcopus Magneticum*,⁴ *Equitatum*, *Saluiaticum et Sarsiaticum...*).⁵ Ludrumski biskup posljednji je potpisao i akte Drugoga salonitanskog crkvenog sabora (*Celianus episcopus ecclesiae Ludroensis, consentiens subscripti*).⁶ To je sve što se o *Ludru*, Ludrumskoj biskupiji, ludrumskim biskupima, kleru i puku zna iz povijesnih vrelâ, zapravo jedinoga raspoloživog vrela poznatoga pod imenom *Historia Salonitana Maior*.⁷ Zbog svoje konfuznosti i nerazumljivosti podataka ovo se vrelo gdjekad još uvijek u cijelosti osporava.⁸ Prema mišljenju Radoslava Katičića treba ga se smatrati preradbom *Historiae Salonitanae* splitskoga Arhiđakona Tome (1200.-1268.),⁹ koja, unatoč brojnim nepouzdanostima, ipak sadrži izvornu predaju. Prema istom autoru ta se predaja, uključujući i salonitanske (530. i 533.) baš kao i splitske crkvene sabore (925. i 928.), ne može u cijelosti odbaciti.¹⁰ Nije se teško ne složiti s konstatacijom Nade Klaić (1920.-1988.) da je u pitanju vrelo, unatoč velikom broju pogrešaka koje sadrži a zbog kojih je ponekad gotovo nemoguće rekonstruirati primarni tekst izvornih dokumenata, jedno od najdragocjenijih za domaću crkvenu povijest ranoga srednjeg vijeka.¹¹

I. Pregled dosadašnjih istraživanja

Problemom *Ludruma* i Ludrumske biskupije, među prvima pozabavio se venecijanski isusovac Danijel Farlati. Osvrćući se na akte Drugoga salonitanskog sabora zaključio je da se Ludrumska biskupija nalazila

² O Balojenskoj biskupiji: ŠKEGRO - PAŠKVALIN, 2006., 40-54.

³ FARLATI, 1753., 173: *Celianum*; ŠIŠIĆ, 1914., 162, 164: *Cecilianum*; KLAIĆ, 1967., 83; i 85. bilj. 328: *Celianum*, u bilješci 259: *Cecilianum*; GUNJAČA, 1973., 54, 56: *Celianum*; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161: *Celianum*.

⁴ ŠIŠIĆ, 1914., 162. i KLAIĆ, 1967., 83. bilj. 274: (municipium) *Magnioticum*.

⁵ FARLATI, 1753., 173; BATTHYAN, 1785., 291; ŠIŠIĆ, 1914., 162; KLAIĆ, 1967., 83; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161.

⁶ FARLATI, 1753., 174; BATTHYAN, 1785., 293; ŠIŠIĆ, 1914., 164; KLAIĆ, 1967., 85; GUNJAČA, 1973., 56; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161.

⁷ KLAIĆ, 1967., pass.; MARGETIĆ, 1994., 1-36; MATIJEVIĆ SOKOL, 2002., 11-24.

⁸ BABIĆ, 1993., 13-57.

⁹ Englesko izdanie Tominog djela usp.: PERIĆ - KARBIĆ - MATIJEVIĆ SOKOL - SWEENEY, 2006., pass.

¹⁰ KATIČIĆ, 1998., 385.

¹¹ KLAIĆ, 1971., 26-28.

istočno od Salonitanske biskupije, odnosno da se zapadno od Salonitanske nalazila Sarsenterska a istočno Ludrumska biskupija.¹² U konačnici je ipak priznao da ne može precizirati gdje bi se zapravo *Ludrum* mogao nalaziti.¹³

Od domaćih autora na *Ludrum* (*Ludrinum*) među prvima osvrnuo se Šimun Milinović (1835.-1910.), koji ga je locirao u Lovreć u Imotskoj krajini.¹⁴ Tu je tezu pokušao potkrijepiti i nekim pečatom pronađenim u ruševinama utvrde u Lovreću, na kojem da je bio spomenut *oppidum Ludrum*.¹⁵ Na taj je način zapravo nastojao potkrijepiti prastaru predaju, prema kojoj se *Ludrum* nalazio u Lovreću. Međutim, njegov se temeljni argument, kojim ju je nastojao potkrnjepiti, ne odnosi na *Ludrum* nego na samostansku crkvu sv. Marije u Akvileji.¹⁶

Ludrumskom se biskupijom prvi ozbiljnije pozabavio Josip Alačević,¹⁷ koji je njezino središte *Ludrum* locirao u Livno¹⁸ a što su prihvatili bosanski franjevci Grgo Ložić (1810.-1876.),¹⁹ Vjenceslav Mijo Batinić (1846.-1921.),²⁰ Ignacije Strukić (1860.-1906.)²¹ te Julijan Jelenić (1877.-1931.).²² Jelenić je poput Carla Patscha (1865.-1945.)²³ također dvojio nije li *Ludrum* zapravo isto što i *Burnum*.²⁴ Na livanjsko područje *Ludrum* u novije vrijeme smješta i Katolička enciklopedija.²⁵ U sastavnicaima Ludrumske biskupije Alačević je video isključivo urbana naselja. Magniotik (*Magnioticum*) je poistovjetio s *Magnumom* s *Tabule Peutingeriana*²⁶ i

¹² FARLATI, 1753: 175: *Quare ut Sarsenterensis ab Occasu, sic Ludrensis ab regione Orientis, finitimi erant Episcopo Salonianu intermedio.*

¹³ FARLATI, 1753., 174: *Ludrum in Chorographia Dalmatica seu recenti, sive antiqua nusquam invenies. Ego vero, haec civitas quaenam fuerit, quaeve illius positio, divinare non aussim.*

¹⁴ MILINOVIC, 1859., 207, 208.

¹⁵ SIGIL. DE. ABBATISE MONAST: / SCE. MARIE A. O. L., MILINOVIC, 1859., 207 čita: *Sigillum Domine abbatisse monasterii sancte Marie apud oppidum Ludrum (aut Lovreć).*

¹⁶ UJEVIĆ, 1991., 60.

¹⁷ ALAČEVIĆ, 1878.a, 38-42; 1897., 102-111.

¹⁸ ALAČEVIĆ, 1878.a, 41.

¹⁹ MANĐERALO, 1992., 72.

²⁰ BATINIĆ, 1881., 16.

²¹ STRUKIĆ, 1901., 152.

²² JELENIĆ, 1912., 15.

²³ PATSCH, 1900., 556.

²⁴ JELENIĆ, 1912., 15.

²⁵ Catholic Encyclopedia: Bosnia and Herzegovina: <http://www.newadvent.org/cathen/02694a.htm>, od 9. 1. 2006.

²⁶ Tab. Peut. segm. V, 2.

Kozmografije Ravenskog Anonima²⁷ te ga na temelju jednoga natpisa locirao na Balinu glavici (Kljake) kod Drniša.²⁸ U njegov je areal uključio Muć i područje Čikole.²⁹ Ekvitin (*Equitimum*) je izjednačio s rimskim municipijem, tj. kolonijom Ekvum (*Equum*), kojeg spominju *Tabula Peutingeriana*,³⁰ Antoninov *Itinerar*,³¹ Klaudije Ptolomej (Αἴκοῦν κολωνία),³² Ravenski Anonim (*Aequon*)³³ te jedan rimski natpis.³⁴ Locirao ga je u Čitluk kod Sinja, u njegov areal uključivši sjeveroistočni dio Cetinske krajine s Vrlikom i Ogorjem.³⁵ Salviatik (*Salviaticum*) je poistovjetio s Ptolomejevom Salvijom (Σαλονία), *Silvama* s Antoninova *Itinerara*.³⁶ Locirao ga je na područje Grahova, u njegov areal uključivši Grahovsko i Livanjsko polje.³⁷ Sarsiatik (*Sarsiaticum*) je poistovjetio sa *Sarziom*, tj. *Sarittama* s *Tabule Peutingeriana*e³⁸ te ga smjestio u dolinu gornjega Unca između Staretine i Crne gore.³⁹ Ovakvo determiniranje sastavnica Ludrumske biskupije preuzima većina autora koji su se njome bavili.

Wilhelm Tomaschek je *Ludrum* tražio kod Pehule (*sic!*) koja da se nalazila na području Ševareva blata (Buško blato). Pretpostavlja je da to ime ima veze s liburnskim nazivom za Dinarske Alpe ('Αρδιον ὄπος, 'Αρδία) zabilježenim kod Strabona (63. pr. Kr. - 24. po. Kr.). U tom je kontekstu naveo i uzvisinu Vrdovo između Lištana na Livanjskom polju i Sinja. Magniotik je i on poistovjetio s *Magnumom*, lociravši ga između Muća i Drniša na području Čikole. U Ekvitinu je vidio *Aequum* te ga ubicirao u Čitluk u Sinjskom polju. Salviatik mu je isto što i *Salviae* iz Glavica na Glamočkom polju, dok je Sarsiatik poistovjetio sa *Sarziom*, tj. *Saritama* u Sarićima u dolini gornje Plive u središnjoj Bosni.⁴⁰

Vjenceslav Mijo Batinić poziva se na mišljenje nekadašnjega pruskog konzula u Bosni Otta Blaua (1828.-1879.), koji je *Magnum* locirao između Solina i Skradina, *Equum* u Čitluk kod Sinja, *Salviae* (Antoninove *Silviae*)

---

²⁷ *Rav. Cosmogr. IV*, 16.

²⁸ *CIL III* 9798a.

²⁹ ALAČEVIĆ, 1878.a, 42, bilj. 7; 1897., 108.

³⁰ *Tab. Peut. segm. V*.

³¹ *Itin. Ant.* p.128.

³² *Ptol. Geogr. II*, 17.

³³ *Rav. Cosmogr. IV*, p. 63.

³⁴ *CIL III* pag. 1168.

³⁵ ALAČEVIĆ, 1897., 108.

³⁶ *Itin. Ant.* p.128.

³⁷ ALAČEVIĆ, 1897., 108.

³⁸ *Tab. Peut. segm. V*.

³⁹ ALAČEVIĆ, 1878.a, 40-42; 1897., 108.

⁴⁰ TOMASCHEK, 1880., 8.

kod Glavica, *Sarziate* (*Sarnade*, *Sarnate*) u Pećkoj (*sic!*) a *Ludrum* kod Glamoča. Poziva se i na Katančićeve mišljenje prema kojem su *Sarnade* isto što i Strmica, odnosno *Stridon*, *Salviae* isto što i Zasolje (*sic!*) a *Aequum* Sinj. Batinić prihvata Alačevićeve ubiciranje *Ludruma* u Livno, *Magnuma* na Balinu glavicu kod Drniša, *Salvia* na područje Bosanskog Grahova, *Sarzia* (*Saritte*) u dolinu gornjeg Unca (između planina Sadovnik i Crne gore) a *Equuma* u Čitluk kod Sinja. Naglašava da je na splitskom saboru 1185. god. "sve Livno" bilo podređeno jurisdikciji splitskoga nadbiskupa.⁴¹

Franjo Rački (1828.-1894.) na Ludrumsku biskupiju osvrnuo se u okviru *Historiae salonitanae* spitskoga Arhidakona Tome (1200.-1268.).⁴² I on u njezinom sastavu nalazi municipije, a o pitanju njihovoga ubiciranja uglavnom slijedi Alačevića. Magniotik mu je *Magnum* s *Tabule Peutingeriana*,⁴³ *Mag(n)um* iz *Kozmografije* Ravenskog Anonima,⁴⁴ odnosno *Praetorium Magnum* s Baline glavice između Tepljuha (*Promona*) i Muća kod Drniša (*Andetriuma*). Ekvitin je izjednačio s kolonijom Ekvum (Αἰκούννων κολωνία) iz *Geografije* Klaudija Ptolomeja,⁴⁵ odnosno Ekvumom (*Aequum*) s Antoninova *Itinerara*,⁴⁶ kojeg je s osloncem na jedan rimske natpis locirao u Čitluk kod Sinja.⁴⁷ Salviatik, kod Klaudija Ptolomeja Σαλονία⁴⁸ a na *Itineraru* Antoninovu *Siluae*, *Salviae*,⁴⁹ locirao je na područje Bosanskog Grahova uz dalmatinsko-bosansku granicu. Sarsiatik je poistovjetio sa *Sarciom* (*Sartiom*) - *Saritama* s *Tabule Peutingeriane*,⁵⁰ tj. *Sarnadama* na Antoninovu *Itinieraru* s ceste *Salona* - *Servitium* između postaja *Ionaria* i *Indenea*.⁵¹

Carl Patsch je Ludrumsku biskupiju dotaknuo u kontekstu osvrta na ostrogotsku dominaciju u Dalmaciji. Prepostavljao je da je *Ludrum* vjerojatno isto što i *Burnum*. U subjektima dodijeljenim 533. god. Ludrumskoj biskupiji vidio je "parokije": Magniotik kojeg je i on izjednačio s *municipiumom Magnumom*, Ekvitin s *Aequumom*, Salviatik u kojem je

⁴¹ BATINIĆ, 1881., 16.

⁴² RAČKI, 1894., 16, 17.

⁴³ *Tab. Peut. segm. V*, 2.

⁴⁴ *Rav. Cosmogr. IV*, 16.

⁴⁵ Ptol. *Geogr. II*, 16.

⁴⁶ *Itin. Ant.* p. 128.

⁴⁷ *CIL III* 360.

⁴⁸ Ptol. *Geogr. II*, 15.

⁴⁹ *Itin. Ant.* p. 128.

⁵⁰ *Tab. Peut. segm. VI*, 2.

⁵¹ *Itin. Ant.* p. 128.

vidio *municipium Salvia* iz Glavica kod Glamoča, Bosanskog Grahova, dok je u Sarsiatiku prepoznao *Starue*,⁵² poznate s rimskoga natpisa iz Kaštel Sućurca.⁵³ *Burnumu* je biskupskim sjedištem smatrao i Vladimir Ćorović (1885.-1941.).⁵⁴

Vjekoslav Klaić je u "kotar" Ludrumske biskupije uključio municipije: Magniotik (*Magnioticum*), Ekvitin (*Equitinum*), Salviatik (*Salviaticum*) i Sarsiatik (*Sarsiaticum*). Neutemeljeno dodijelivši Sarsenterskoj biskupiji i Runović (*Novense, Novae*)⁵⁵ a Mukurskoj Duvanjsko polje, zaključio je da se s obzirom na njihove "kotareve" može "nagađati" da su Ludrumskoj biskupiji pripali sjeverni krajevi dalmatinskoga Zagorja, koji se ne mogu pripojiti ni jednoj drugoj kasnoantičkoj biskupiji, te krajevi između "skradinske"⁵⁶ i "sisačke" biskupije.⁵⁷ Magniotički municipij (*municipium Magnioticum, Magnum*) locirao je kod Baline glavice (Trajanski grad) između Tepljuha (*Promona*) i Muća (*Andetrium*) kod Drniša. Tako je u sastav Ludrumske biskupije uključio područje oko Čikole, Petrovo polje. Ekvitinski municipij (*municipium Equitinum, Aequum*) i on je smjestio u Čitluk kod Sinja, uključivši u sastav ove biskupije sjeverni dio Cetinske krajine. Središnju crkvu ekvitinskoga municipija tražio je na Krinju (Hrvace), za koju su kasnija istraživanja pokazala da je kasnosrednjovjekovna.⁵⁸ S osloncem na Patscha⁵⁹ salvijatski je municipij (*municipium Salviaticum, Salvium*) locirao u Grkovce na Livanjskom polju (*sic!*).⁶⁰ Sarsiatički municipij (*municipium Sarsiaticum*) locirao je "negdje na Kosovom ili Kninskom polju". Na taj je način u sastav Ludrumske biskupije uključio područje Čikole: Petrovo polje, sjeverni i srednji dio Cetinske krajine, područje Bosanskog Grahova i livanjski kraj te Kosovo, Kninsko polje. Nije bio siguran je li Ludrumska biskupija uključivala sav livanjski kraj ili samo *municipium Salviaticum*, tj. *Salvium* iz Grkovaca. *Ludrum*, kojeg je također poistovjetio s municipijem (*municipium Ludrum*), locirao je u Biskupiju (Kosovo polje kod Knina).⁶¹ Stolnu crkvu Ludrumske biskupije tražio je

⁵² PATSCH, 1900., 555-556.

⁵³ *D(is) M(anibus). Ael(ius) Capito, dec(urio) municip(io) Salvio, natus Starue, qui vix(it) an(nis) XLV, Ael(ius) Victor filius ipsius patri karissim(o) b(ene) m(erenti) pos(uit).*

⁵⁴ Ćorović, 1940., 91.

⁵⁵ Usp. ŠKEGRO, 2006., 69-82; PULJIĆ - ŠKEGRO, 2006.a, 7-50; 2006.b, 415-437.

⁵⁶ O Skradinskoj biskupiji: MIGOTTI, 1992., 101-112.

⁵⁷ O Siscijanskoj biskupiji: BUZOV, 1999., 245-271.

⁵⁸ MILOŠEVIĆ, 1998., 145-146, br. 153. Krinj, sl. 242, 243.

⁵⁹ PATSCH, 1906., 161-167.

⁶⁰ Grkovci se nalaze na bosansko-grahovskom području.

⁶¹ KLAJĆ, 1928., 16.

na Stupovima u Biskupiji (za koju su kasnija istraživanja pokazala da je iz vremena kneza Branimira /879.-892./⁶²), točnije na katoličkom groblju u Biskupiji. Propast Ludrumske biskupije stavio je u kontekst avarsko-slavenskih provala krajem 6. st. a obnovu u vidu Kninske biskupije između 8. i 11. st.⁶³

Frane Bulić (1846.-1934.) u subjektima dodijeljenima Ludrumskoj biskupiji video je "predjele". Magnotik (*Magneticum, municipium Magnum*) locirao je u Kljake kod Drniša, Ekvitin (*Equitimum, colonia Claudia Aequum*) u Čitluk kod Sinja, Salviatik (*Salviaticum*) u Glavice kod Glamoča a Sarsiatik (*Sarziaticum*) na "visočine Glamoča".⁶⁴ Na kraju je i on prihvatio Klaićevu tezu o Kninskoj biskupiji kao nasljednici Ludrumske biskupije.⁶⁵

Ferdo Šišić (1869.-1940.) također je preuzeo Klaićevu tezu o Biskupiji (Knin) kao mjestu gdje bi se *Ludrum* trebao tražiti.⁶⁶ O pitanju ubikacije subjekata dodijeljenih Ludrumskoj biskupiji, vodio se Bulićevim mišljenjem. *Magnoticum (municipium Magnum)* je locirao u Kljake kod Drniša, *Equitimum (Colonia Claudia Aequum)* u Čitluk kod Sinja, *Salviaticum* u Glavice kod Glamoča, dok je *Sarsiaticum* locirao na Glamočko polje.⁶⁷

Na Ludrumsku biskupiju osvrnuo se u okviru svoje doktorske disertacije i Nikola Bilogrivić (1893.-1947.).⁶⁸ U njezin sastav i on je uključio područje oko Čikole - Petrovo polje (*Magnoticum*), sjeverni dio Cetine (*Equitimum*), tj. vrličku župu i vrlički arhiđakonat kasnije Kninske biskupije, Livanjsko polje (*Salviaticum*), glamočko područje (*Sarsiaticum*), područje gornje Une, posebice oko Bihaća. Nije bio siguran je li Petrovačko polje (Bosanski Petrovac) pripadalo Ludrumskoj ili biskupiji čije da je sjedište bilo u *Sarnadama* (Han Kokoruš). *Ludrum* je i on tražio u Biskupiji kod Knina, dok je stolnu crkvu Ludrumske biskupije poistovjetio s crkvom sv. Marije⁶⁹ koju su kasnija istraživanja datirala u 9. st.⁷⁰

Klaićovo lociranje *Ludruma* na kninsko područje prihvatali su brojni autori, uključujući i Miroslava Vanina (1879.-1965.),⁷¹ Krunoslava Draganovića

⁶² JURKOVIĆ, 1992., 70.

⁶³ KLAIĆ, 1912., 314-315; 1914., 114-117.

⁶⁴ BULIĆ, 1913., 55.

⁶⁵ BULIĆ, 1922., 21.

⁶⁶ ŠIŠIĆ, 1925., 171.

⁶⁷ ŠIŠIĆ, 1914., 156-157.

⁶⁸ Disertacija je obranjena 1925. a objavljena 1998. g.

⁶⁹ BILOGRIVIĆ, 1998., 35.

⁷⁰ JURKOVIĆ, 1992., 67; JAKŠIĆ, 1988., 129-132; MILOŠEVIĆ, 2002., 1-32.

⁷¹ VANINO, 1998., 144.

(1903.-1983.),⁷² Dominika Mandića (1889.-1973.),⁷³ Bonicija Rupčića (1920.-1984.),⁷⁴ Lovru Katića (1887.-1961.) - uz ogradu da bi se mogao nalaziti i u Cetini,⁷⁵ Ambrozija Benkovića (1890.-1970.),⁷⁶ Johna J. Wilkesa,⁷⁷ Josipa Buturca (1905.-1993.) i Antuna Ivandiju (1917.-1997.),⁷⁸ Envera Imamovića,⁷⁹ Ivu Bojanovskog (1915.-1993.),⁸⁰ Rajka Bratožu,⁸¹ Branku Migotti,⁸² Franju Šanjeka,⁸³ Juraja Kolarića,⁸⁴ Ivu Goldsteina,⁸⁵ Božu Goluzu,⁸⁶ Milu Vidovića,⁸⁷ Andriju Nikića⁸⁸ i dr.

Temeljem zidane katedre iz apside i križne baptismalne piscine, Branimir Gabričević (1915.-1996.) je *Ludrum* pokušao dovesti u svezu s ranokršćanskim bazilikom s Mirina u Otoku kod Sinja (Sl. 1).⁸⁹ Međutim, nije isključivao ni mogućnost da bi se u ovom slučaju moglo raditi i o sjedištu korepiskopâ (ἐν χώραι ἐπίσκοπος),⁹⁰ kojima je povjeravana pastorizacija pučanstva ruralnih prostora.⁹¹ U početku su bili neovisni crkveni pravaci manjih mjesta, da bi potom postali ovisni o biskupima većih gradova.⁹² Jedan je poznat s Manastirina u *Saloni* (oko 500.).⁹³ U Ekvitinu dodijeljenom 533. god. Ludrumskoj biskupiji, Gabričević je video ager Ekvuma (*Aequum*).⁹⁴ Gabričevićevu tezu prvotno je prihvatio Nenad Cambi, kojem je "otkriće bazilike u Otoku kod Sinja nagovjestilo rješenje problema" ubikacije biskupije u *Ludrumu*.⁹⁵ U katedri bazilike s Mirina nazirao je indicij da

⁷² DRAGANOVIĆ, 1943., 97.

⁷³ MANDIĆ, 1957., 65, 66; 1963.a, 19, 20; 1963.b, 14-31.

⁷⁴ RUPČIĆ, 1957., 77, 78.

⁷⁵ KATIĆ, 1959., 2.

⁷⁶ BENKOVIĆ, 1966., 15.

⁷⁷ WILKES, 1969., 432.

⁷⁸ BUTURAC - IVANDIĆA, 1973., 25.

⁷⁹ IMAMOVIĆ, 1983., 45.

⁸⁰ BOJANOVSKI, 1988.a, 252 i bilj. 10, 257.

⁸¹ BRATOŽ, 1986., 378., bilj. 80; 1987., 183., bilj. 74; 1990., 516, karta.

⁸² MIGOTTI, 1990., 49, 60; 1995., 125, 133.

⁸³ ŠANJEK, 1991., karta na str. 9; 1993., karta na str. XXVI-XXVII; 1996., karta na str. 31.

⁸⁴ KOLARIĆ, 1993., 8; 1998., 9; 2003., 15.

⁸⁵ GOLDSTEIN, 1995., 61, 163.

⁸⁶ GOLUŽA, 1998., 97; 2004., 23.

⁸⁷ VIDOVĆ, 1996., 17.

⁸⁸ NIKIĆ, 2000., 144; 2003., 13 - zemljovid.

⁸⁹ GABRIČEVIĆ, 1965., 539-541.

⁹⁰ GABRIČEVIĆ, 1984., 104, bilj. 27.

⁹¹ GABRIČEVIĆ, 1987., 287.

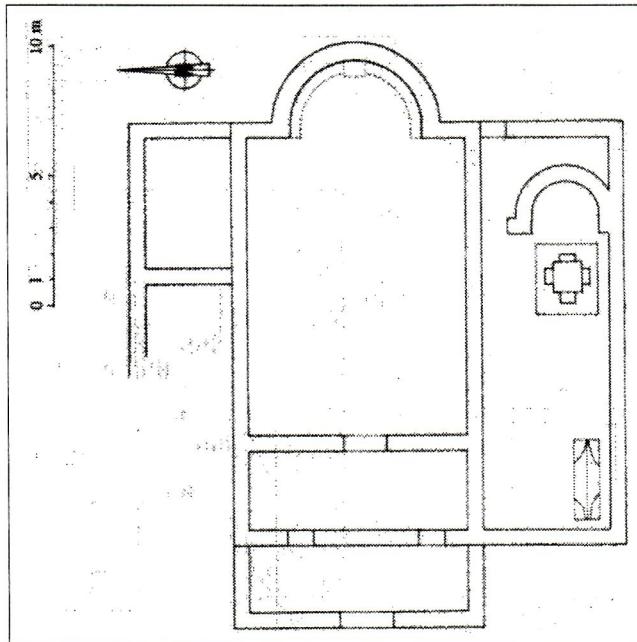
⁹² KAPITANOVĆ, 2006., 19.

⁹³ CIL, III 9547, 13126; ILJug., 2565; BULIĆ - BERALDI, 1913., 238-241, Tab. XXII.

⁹⁴ GABRIČEVIĆ, 1984., 102.

⁹⁵ CAMBI, 1976., 240; 1990., 619.

je obredima u tom ranokršćanskom objektu bio nazočan i biskup.⁹⁶ U posljednje vrijeme Cambi uz *Ludrum* stavlja upitnik.⁹⁷ Mate Suić (1915.-2002.) *Ludrum* locira "kraj Sinja".⁹⁸ Gabričevićev traženje *Ludruma* na Mirinama realnim je smatrala i Branka Migotti,⁹⁹ koja je ranokršćansku baziliku s Mirina potom vidjela kao župsku a ne kao episkopalnu crkvu.¹⁰⁰ Na kraju je prihvatile Klaićeve lociranje *Ludruma* u Biskupiju kod Knina. Peretpostavila je da bi se *Ludrum* mogao nalaziti ispod "oktogonalne rotunde" na čijim je temeljima podignuta pravoslavna crkva Presvetoga Trojstva u Biskupiji.¹⁰¹ I Pascale Chevalier *Ludrum* uz ogradu traži u Otoku kod Sinja, odnosno u Biskupiji kod Knina.¹⁰² Neki autori u bazilici s Mirina u Otoku kod Sinja naziru i monaški objekt.¹⁰³

Sl. 1. Bazilika s Mirina (prema Chevalier).

⁹⁶ CAMBI, 1976., 250.

⁹⁷ CAMBI, 2001., 19; 2002., 209.

⁹⁸ SUIĆ, 1988., 518 i karta na str. 511.

⁹⁹ MIGOTTI, 1990., 49, 60.

¹⁰⁰ MIGOTTI, 1995., 125.

¹⁰¹ MIGOTTI, 1995., 133.

¹⁰² CHEVALIER, 1995.a, 183, 198, 201; 1995.b, 10, 23, 24, 25, 179.

¹⁰³ MILOŠEVIĆ, 1998., 216.

Ivo Bojanovski se na Ludrumsku biskupiju osvrnuo u nekoliko navrata.¹⁰⁴ Smatrao je da su joj 533. god. bile dodijeljene crkve, župe (*parochiae*) četiriju susjednih municipija: Magniotika (*Magnioticum*), Ekvitina (*Equitatum*), Salviatika (*Salviaticum*) i Sarsiatika (*Sarsiaticum*). *Ludrum* je tražio na osnovi župa s utvrđenim lokacijama.¹⁰⁵ Prvotno ga je locirao na Kosovo polje kod Knina,¹⁰⁶ potom (alternativno) u Biskupiju kod Knina¹⁰⁷ a na kraju (s ogradom) u region gornje Krke i Butišnice.¹⁰⁸ Magniotik je i on poistovjetio s Magnumom (*municipium Magnum*) kod Drniša¹⁰⁹ a Ekvitin (*Equitinum*) s Ekvumom, ekvitskim municipijem (*municipium Equitinum*) kod Sinja.¹¹⁰ Sa Salviatikom je izjednačio glamočko-livanjski kraj, kojega je smatrao jedinstvenim administrativnim područjem (*civitas peregrinorum*)¹¹¹ sa središtem u salvijskom municipiju (*municipium Salvium*), *Salviama*.¹¹² Tražio ga je u Halapiću,¹¹³ u Vrbi (Borak) na Glamočkom polju.¹¹⁴ Na to ga je upućivala jedinstvenost onomastike, identičnost kulta, umjetnost i epihorski način života.¹¹⁵ Sarsiatik je poistovjetio sa Sardiatikom (*Sardaticum*), "zemljom Sardeata", uvjetno ga lociravši u dolinu donjega Unca i gornje Une u zapadnoj Bosni.¹¹⁶ U okvire Ludrumske biskupije uključio je područje srednje i gornje Cetine te Čikole, glamočko-livanjski kraj, porječje gornje Krke i Butišnice te područje gornje Une i Unca. U ovome se vodio područjem srednjovjekovne Kninske biskupije koju je i on smatrao nasljednicom Ludrumske biskupije.¹¹⁷

Ludrumsku biskupiju Ivo Goldstein je pozicionirao na područje rano-srednjovjekovne hrvatske županije Pset, "crkvenu općinu (parohiju) Aequum" izjednačio s teritorijem srednjovjekovne županije Cetine, "parohiju Magnioticum" sa županijom Knin, "parohiju Salviaticum" smjestio je na područje

---

¹⁰⁴ BOJANOVSKI, 1970., 508., bilj. 20, 518; 1974.b, 58; 1983., 182, 184-185; 1988.a, 159, 247, 251-252, 257.

¹⁰⁵ BOJANOVSKI, 1988.a, 251, bilj. 8.

¹⁰⁶ BOJANOVSKI, 1983., 184-185.

¹⁰⁷ BOJANOVSKI, 1988.a, 247, 251.

¹⁰⁸ BOJANOVSKI, 1988.a, 252.

¹⁰⁹ BOJANOVSKI, 1988.a, 247.

¹¹⁰ BOJANOVSKI, 1988.a, 247.

¹¹¹ BOJANOVSKI, 1970., 518; 1983., 184-185; 1988.a, 247, bilj. 80.

¹¹² BOJANOVSKI, 1970., 513, bilj. 35.

¹¹³ BOJANOVSKI, 1970., 514, 518; 1983., 180.

¹¹⁴ BOJANOVSKI, 1988.a, 247.

¹¹⁵ BOJANOVSKI, 1970., 517; 1983., 179; 1988.a, 247.

¹¹⁶ BOJANOVSKI, 1988.a, 251, 252.

¹¹⁷ BOJANOVSKI, 1988.a, 252 i bilj. 10, 257.

županije Plive dok je u okvire “parohije Sarsenterum” smjestio srednjovjekovnu župu Imota.¹¹⁸ *Ludrum* i on traži u blizini Knina.¹¹⁹

Ivan Cicvarić toponom *Ludrum* doveo je u svezu s drvetom za pravljenje luči (baklja), poistovjetivši ga s gradinom Lukovac, crkvom Svetoga Spasa kod vrela Cetine,¹²⁰ odnosno Biskupijom kod Knina.¹²¹ Ludrumsku biskupiju ograničio je pravcem od Buškoga blata do Trilja, potom južnim rubom Cetinskoga polja na Sutinu i tok Vrbe i Čikole (Poljšćice) do Drniša, zatim na Razvođe i Krku, potom uzvodno do Strimice pa preko Grahova, Glamoča i Kupresa do razvođa između Livanjskoga i Duvanjskoga polja.¹²² U teritoriju Ludrumske biskupije prepoznao je područje starohrvatske Livanjske županije. Smatrao je da su Ludrumsku biskupiju sa središtem u Kosovu kod Knina tijekom ranoga srednjeg vijeka obnovili Hlevljani (*sic!*).¹²³ *Magnum* sa središtem u Kljakama (Drniš) izjednačio je s područjem oko Krke, *Aequum* je poistovjetio sa Sinjskim poljem, *Salviae* s Dinarom, područjem od Buškoga jezera do Livanjskoga i Glamočkoga polja a *Sarziaticum* s područjem od Resanovaca (Bosansko Grahovo) do Strmice (Knin).¹²⁴

Klaićevu tezu o Kninskoj biskupiji kao nasljednici Ludrumske biskupije nije prihvaćao Stjepan Gunjača (1909.-1981.).¹²⁵ O njezinom ubiciranju na kninskom području, unatoč činjenici da raspravljaju i o tamošnjem ranom kršćanstvu, ne izjašnjavaju se ni Marin Zaninović,¹²⁶ ni Milojko Budimir,¹²⁷ ni Stjepan Antoljak (1909.-1997.).¹²⁸

Ubiciranje *Ludruma* na kninsko područje pokušao je osporiti Slobodan Čače. U osvrtu na “tajanstveno biskupsko sjedište Ludrum” naglašava da se ubiciranje *Ludruma* na kninsko područje “zametnula u medievističkom krugu” koji je na tom području vidio geografsko središte prostorâ uključenih u sastav Ludrumske biskupije. U potrazi za *Ludrumom* okrenut je plemenskom području Diciona (Sl. 2), koje locira na područje oko Dinare, gornje Une, Unca, Bosanskog Petrovca i Bosanskog Grahova. Za *Ludrum*

---

¹¹⁸ GOLDSTEIN, 1995., 163.

¹¹⁹ GOLDSTEIN, 1995., 61.

¹²⁰ CICVARIĆ, 1996., 167-168; 2000., 28.

¹²¹ CICVARIĆ, 2000., 15, 17, 18.

¹²² CICVARIĆ, 2000., 29.

¹²³ CICVARIĆ, 1996., 161-172.

¹²⁴ CICVARIĆ, 1998., 238; 2000., 18.

¹²⁵ GUNJAČA, 1957., 73, 74, 124.

¹²⁶ ZANINOVIĆ, 1974., 316.

¹²⁷ BUDIMIR, 1992., 28.

¹²⁸ ANTOLJAK, 1993., 52.

prepostavlja da je u pitanju dionsko središte s područja Bosanskog Graha ili Drvara, ne isključujući ni mogućnost da se radilo i o delmatskom, rimskom, odnosno kasnoantičkom naselju iz Grkovca (Bosansko Grahovsko).

Sl. 2. Položaj Diciona (prema M. Šašel-Kos).

U sastavnicama Ludrumske biskupije vidi: *Magnioticum* (*Magnum*) - Balina glavica (Kljake) kod Drniša - negdašnje delmatsko uporište *Sinotium*,¹²⁹ *Equitinum* (*Aequum*) - Čitluk kod Sinja, *Salviaticum* (*Salvium*) - Vrba ili Halapić na Glamočkom polju. *Sarziaticum* mu je područje (*civitas*) Sardeata (*Sardeates*) koje traži na području gornje Sane.¹³⁰

¹²⁹ ČAČE, 2003., 173.

¹³⁰ ČAČE, 2003., 175-178.

II. Sastavnice Ludrumske biskupije

Akti Drugog salonitanskog sabora svjedoče da su Ludrumskoj biskupiji prilikom njezinog osnutka 533. god. bili dodijeljeni Magnotik, Ekvitin, Salviatik i Sarsiatik,¹³¹ u kojima se, uglavnom, prepoznaju municipiji. Ako je, međutim, suditi po sastavnicama Mukurske i Sarsenterske biskupije, koje su također utemeljene na ovom istom crkvenom saboru, razvidno je da saborski oci, koji su odlučivali o osnutku novih biskupija, nisu imali u vidu samo municipije. Osim nekadašnjih municipalnih područja, novoosnovanim biskupijama zasigurno su bili dodijeljeni i neki plemenski teritoriji. Tako je, primjerice, Mukurskoj biskupiji bilo dodijeljeno i plemensko područje delmatskih Onestina (*delminense Onestinum*) baš kao i neka otočna područja (*quidquid in insulis continetur*). Sarsenterskoj su biskupiji, između ostaloga, bila dodijeljena i neka plemenska područja u istočnoj Hercegovini (*per Rusticarum pecuatico; Beuzavaticum - Benzavaticum*).¹³² Sukladno ovomu, i u nekim subjektima dodijeljenim Ludrumskoj biskupiji može se nazrijeti etnički, plemenski teritorij.

Magnotik (Magneticum) / Magniotik (Magnioticum)

Kao prvi među subjektima dodijeljenim 533. god. Ludrumskoj biskupiji naveden je Magnotik (*Magneticum*) / Magniotik (*Magnioticum*). Kad je on u pitanju, nema razloga ne složiti se sa rješenjem koje je o pitanju njegovoga ubiciranja ponudio i Josip Alačević.¹³³ Očito se pod ovim pojmom krije područje (*ager*) nekadašnjega magnumskog municipija (*municipium Magnum*), koji je municipalni status¹³⁴ stekao u vrijeme cara Marka Aurelija (161.-180.).¹³⁵ Rimski su ga natpisi locirali na Balinu glavicu (Kljake) u mjestu Umljanović kod Drniša,¹³⁶ gdje su ga potvrdila i arheološka iskopavanja.¹³⁷ Na Peutingerovojoj *Tabuli* ubilježen je između *Promone* (od koje je udaljen 8 milja) i *Andetria* (od kojeg je udaljen 14 milja) kao putna postaja *Magno* na magistralnoj cesti *Salona - Burnum - Iader*.¹³⁸

---

¹³¹ FARLATI, 1753., 173; BATTHYAN, 1785., 291; ŠIŠIĆ, 1914., 162; KLAJČ, 1967., 83; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161.

¹³² PULJIĆ - ŠKEGRO, 2006., 33-35.

¹³³ ALAČEVIĆ, 1878.b, 90 i d.

¹³⁴ CIL III 9798; ŠAŠEL-KOS, 1999., 697.

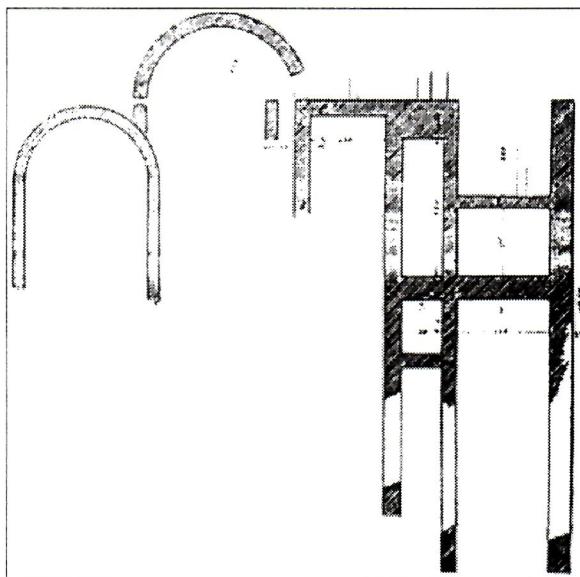
¹³⁵ ŠAŠEL-KOS, 1999., 697.

¹³⁶ CIL III 9798a; 9898 = 14316²; ZANINOVIC, 1967., 12, 85.

¹³⁷ ŠEPAROVIĆ, 1997., 32-34.

¹³⁸ Tab. Peut. segm. V, 2; O ovoj cesti: MILETIĆ, 1993., 117-150.

Kao Magum zabilježila ga je i *Kozmografija* Ravenskog Anonima između postaja *Endetrio* i *Promona*.¹³⁹ Saborski oci po svoj su prilici pod Magnotikom / Magniotikom imali u vidu region Čikole i njezine pritoke Vrbe (Muć) kao što je, uostalom, zaključio i Alačević.¹⁴⁰ Na tom su prostoru pronađene i dvije ranokršćanske bazilike: trobrodna s prigradenim prostorijama na lokalitetu Cecela u Siveriću kod Drniša (Sl. 3)¹⁴¹ te jednobrodna s troapsidalnom memorijom u selu Biočić (Tepljuh) također kod Drniša (Sl. 4).¹⁴² Znakovito je da se ostaci prve bazlike nalaze na lokalitetu Cecela, što se najčešće tumači kao relikt njezinoga nebeskog patrona sv. Cecilija.¹⁴³ Nije isključeno ni da se u ovom toponimu može kriti i ime njezinog graditelja, jedinoga poznatog ludrumskog biskupa kojega neki kodeksi *Historiae Salonitanae Maior* nazivaju Cecilijanom (*Cecilianus*).¹⁴⁴

Sl. 3. Bazilika s Cecele u dolini Čikole kod Drniša (prema N. Cambiju).

¹³⁹ *Rav. Cosmogr.* IV, 16.

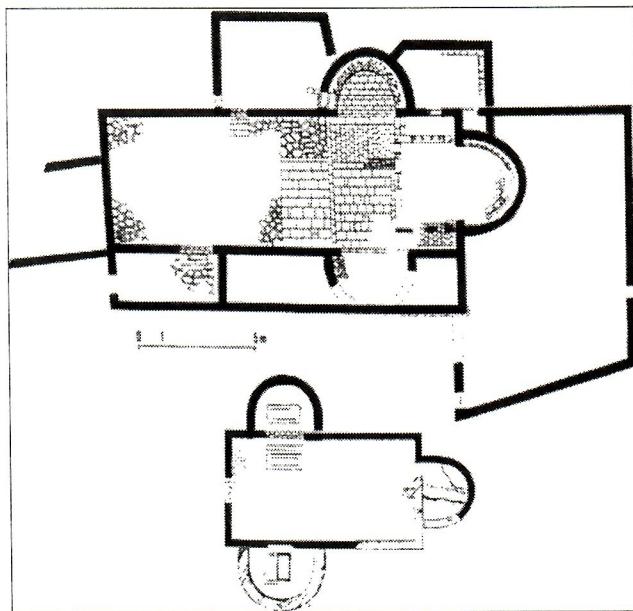
¹⁴⁰ ALAČEVIĆ, 1878.a, 42, bilj. 7; 1897., 108.

¹⁴¹ CHEVALIER, 1995.a, 187-189; 1995.b, pl. XXXII.

¹⁴² CHEVALIER, 1995.a, 185-187; 1995.b, pl. XXXI-XXXII.

¹⁴³ CHEVALIER, 1995.a, 186.

¹⁴⁴ FARLATI, 1753., 173: *Celianum*; ŠIŠIĆ, 1914., 162, 164: *Cecilianum*; KLAJĆ, 1967., 83. i 85. bilj. 328: *Celianum*, u bilješci 259: *Cecilianum*; GUNJAČA, 1973., 54, 56: *Celianum*; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161: *Celianum*.

Sl. 4. Bazilika s mauzolejem iz Biočića (Tepljuh) kod Drniša
(prema N. Cambiju).

Ekvitin

Ekvitin (*Equitimum*) je drugi po redu subjekt dodijeljen 533. god. Ludrumskoj biskupiji. U njemu se bez sumnje može prepoznati ager nekadašnjega rimskog Ekvuma (*Aequum*),¹⁴⁵ područje kolonije Ekvum (*Colonia Claudia Aequum*) koja je taj položaj postigla u vijeme cara Klaudija (43.-54.) a kojoj se središte traži u Čitluku kod Sinja.¹⁴⁶ Antoninov *Itinerar*¹⁴⁷ i Peutingerova *Tabula* poznaju ga pod imenom *Aequo*,¹⁴⁸ dok je u *Kozmografiji* Ravenskog Anonima na magistralnoj cesti *Salona - Servitium* ubilježen kao putna stanica *Aequon*.¹⁴⁹ Dodjeljujući Ludrumskoj biskupiji i Ekvitin, saborski su oci očito na umu imali područje Cetinske krajine, njezin središnji (Sinjska krajina) i gornji dio (područje Vrljike).¹⁵⁰

¹⁴⁵ GABRIČEVIĆ, 1984., 102.

¹⁴⁶ CIL III 1323; ZANINović, 1967., 85; ŠAŠEL-Kos, col. 1996., 189.

¹⁴⁷ *Itin. Ant.* 269, 6.

¹⁴⁸ *Tab. Peut. segm. V*, 3.

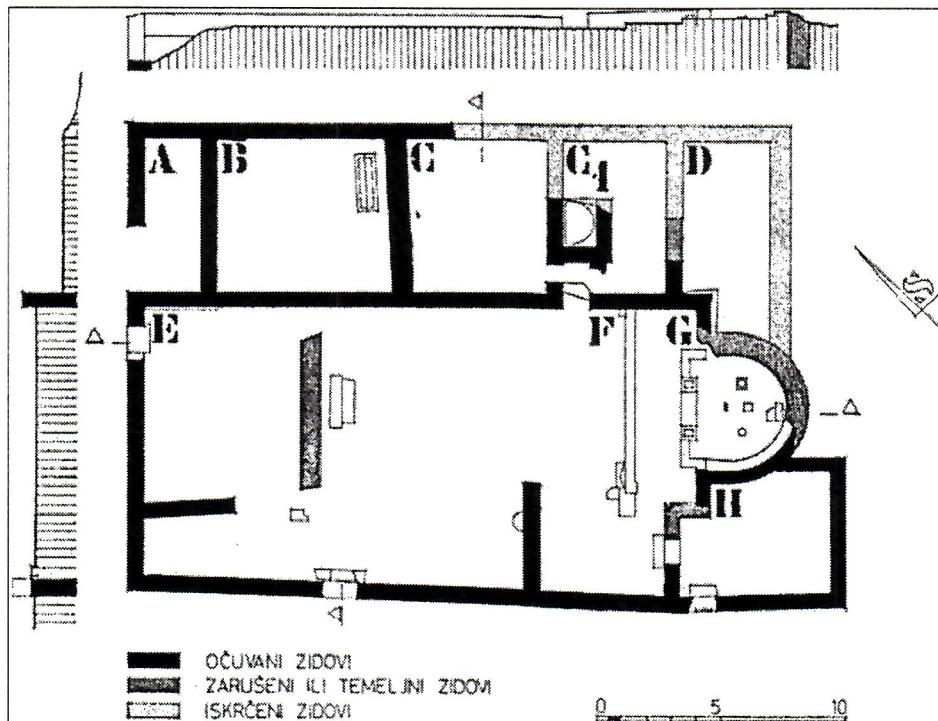
¹⁴⁹ *Rav. Cosmogr. IV*, 16.

¹⁵⁰ MILOŠEVIĆ, 1981., 17-18; JURIĆ, 1982., 13-14.

Na tom su prostoru registrirani tragovi više ranokršćanskih bazilika (Trilj, Grab, Sinj, Mirine - Otok, Gala, Potravlje, Otišić, Koljane), kao i brojnih drugih ranokršćanskih objekata.¹⁵¹

Salviatik

Salviatikom se u novije vrijeme najviše bavio Ivo Bojanovski. Poistovjetio ga je sa salvijskim municipijem (*municipium Salvium*) te locirao u Vrbu (Borak) na Glamočkom polju,¹⁵² gdje je istražio jednu od najvećih ranokršćanskih bazilika (Sl. 5) u dubljem zaleđu istočnog Jadrana (28,50 x 19,10 m).¹⁵³ Na istom je mjestu i prije ove bazilike bila podignuta

Sl. 5. *Bazilika iz Vrbe - Borak.*

¹⁵¹ JELIČIĆ, 1984., 169-180; MILOŠEVIĆ, 1996., 13-22; 1997., 16.

¹⁵² BOJANOVSKI, 1988.a, 247.

¹⁵³ BOJANOVSKI, 1974.a, 104-107, Tab. XLVIII; 1975.a, 118-121, Tab. LIX; 1976., 90-94, Tab. XXXIX; 1981., 195-211.

manja bazilika.¹⁵⁴ Na kraju je podignuta i predromanička, romanička crkva,¹⁵⁵ na kojoj je u novije vrijeme podignuta srpska pravoslavna crkva sv. Petra i Pavla.¹⁵⁶ Na glamočkom području ranokršćanske bazilike su registrirane i u Halapiću,¹⁵⁷ Glavicama¹⁵⁸ i Isakovcima.¹⁵⁹ U Salviatiku je Bojanovski video jedinstveno administrativno područje (*civitas peregrinorum*) koje je obuhvačalo glamočko-livanjski kraj.¹⁶⁰ Na to ga je upućivala jedinstvenost onomastike, identičnost kulta, umjetnost i epihorski način života.¹⁶¹ Središtem mu je smatrao salvijski municipij (*municipium Salvium*), Salvije (*Salviae*).¹⁶² Locirao ga je u Halapić na Glamočkom polju,¹⁶³ gdje je, osim antičkoga naselja, potvrđena i beneficijarska postaja¹⁶⁴ te ranokršćanska bazilika.¹⁶⁵

Sarsiatik

Jedno od složenijih pitanja vezanih za Ludrumsku biskupiju jest Sarsiatik (*Sarsiaticum*), naveden kao četvrti i posljednji subjekt koji je 533. god. dodijeljen ovoj biskupiji.¹⁶⁶ Dosadašnja istraživanja nisu ga mogla dovesti u svezu ni s jednim antičkim naseljem, municipijem. Poistovjetivši ga sa “zemljom Sardeata” i alternativno ga lociravši u dolinu donjega Unca i gornje Une u zapadnoj Bosni, Ivo Bojanovski ga je izjednačio sa Sardiatikom (*Sardiaticum*).¹⁶⁷ Središte ove plemenske zajednice tražio je u Donjem

---

¹⁵⁴ BOJANOVSKI, 1981., 208-209.

¹⁵⁵ SERGEJEVSKI, 1933., 11-12, br. 11; GLAVAŠ, 1988., str. 250, br. 22.279.

¹⁵⁶ KUČAN, 1943, 7-9; BOJANOVSKI, 1981., 195, bilj. 5, 209, bilj. 34.

¹⁵⁷ SERGEJEVSKI, 1943., 131; BASLER, 1972., 84; BOJANOVSKI, 1988.a, 238.

¹⁵⁸ CAMBI, 1978., 151; BOJANOVSKI, 1981., 197, bilj. 10, 12.

¹⁵⁹ BOJANOVSKI, 1988.a, 238.

¹⁶⁰ BOJANOVSKI, 1970., 518; 1983., 184-185; 1988.a, 247, bilj. 80.

¹⁶¹ BOJANOVSKI, 1970., 517; 1983., 179; 1988.a, 247.

¹⁶² BOJANOVSKI, 1970., 513, bilj. 35 u pluralnom obliku *Salviae* (*Itinerarium Antonini*, 269, 4) naslućuje “dvojno ili razbacano naselje”.

¹⁶³ BOJANOVSKI, 1970., 514, 518; 1983., 180.

¹⁶⁴ CIL III 13231; SCHALLMAYER, 352-353, nr. 443, fig. 443: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* / *C(aius) Iul(ius) Roga/tus be(neficiarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) XI Cla(udiae) vet(eranus)* / *C(aius) Iul(ius) Rogatus / iunior / v(oto) liben(tes) p(osuerunt)*. CIL III 13231; SCHALLMAYER, 353-354, nr. 444, fig. 444: ————— / et *Gen(io) lo(ci) / Ael(ius) Antero<s> / b(ene)f(iciarius)* *co(n)s(ularis) l(egionis) XIIII / g(eminae) v(otum) l(ibens) s(olvit) / Imp(eratore) d(omino) n(ostro) ((Gal))/((Ileno IIII)) et / Volusian(o) / co(n)s(ulibus) kal(endis) Aprilib(us).*

¹⁶⁵ PAŠKVALIN, 1988.a, 236, br. 22.29.

¹⁶⁶ FARLATI, 1753., 173; BATTHYAN, 1785., 291; ŠIŠIĆ, 1914., 162; KLAJČ, 1967., 83; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161.

¹⁶⁷ BOJANOVSKI, 1988.a, 251, 252.

Vrtoču kod Drvara,¹⁶⁸ gdje su registrirani ostaci antičkoga naselja, ulomci rimskih natpisa te kasnoantičke grobnice.¹⁶⁹

Pitanje Ludruma

Prilikom osnivanja novih biskupija u ranokršćansko doba među ostatima vodilo se računa i o komunikacijskoj povezanosti područja koja su trebala ući u sastav nove biskupije. Ti su prostori morali biti geografski zaokruženi, gospodarski snažni te u skladu s potrebama mjesnoga pučanstva. Bile su to elementarne pretpostavke za normalno funkcioniranje Crkve i klera te za uspješnu kristijanizaciju pučanstva koja je, kao što je poznato, trajala i nakon propasti antike. Pri izboru sjedišta dijecezanskoga biskupa, vodilo se računa da se ne bi ugrozilo ni biskupsko dostojanstvo.¹⁷⁰ Još je crkveni sabor održan 343. god. u Serdici¹⁷¹ odredio da “nije dopušteno rediti biskupa u bilo kakvom selu ili u omanjem naselju; gdje je dovoljan jedan svećenik nije potrebno da tu bude i biskup kako se ne bi biskupovo ime i njegovo dostojanstvo ponižavalо”.¹⁷² Da bi neko mjesto postalo biskupskim sjedištem, moralo je imati samoupravu, što je značilo da nije moglo biti na nižem stupnju od kolonije ili municipija. Municipiji koji bi postajali središtem dijecezanskih biskupa morali su imati neprijeporan urbani karakter te dovoljno snažnu gospodarsku osnovicu.¹⁷³ Nerijetko je i više njih činilo jednu ranokršćansku dijecezu.¹⁷⁴ O dostojanstvu biskupske službe računa je vodilo i zakonodavstvo bizantskoga cara Justinijana (527.-565.), u vrijeme čijeg vladanja je i utemeljena Ludumska biskupija. Nije dopušтало osnivanje novih biskupija u ruralnim baš kao ni u manjim urbanim mjestima.¹⁷⁵ Sudeći po aktima Splitskog sabora iz 925. god., ova je praksa na hrvatsko-dalmatinskim prostorima vrijedila i tijekom ranoga

---

¹⁶⁸ BOJANOVSKI, 1975.b, 265-271; 1988.b, 161.

¹⁶⁹ PAŠKVALIN, 1988.b, str. 160, br. 11.32.

¹⁷⁰ *Ad ordinandorum nuper episcoporum curam, facta distributione, credimus pertinere, presertim cum nihil canonice sit contrarium constitutis, qia nec episcopalis vilescit auctoritas... Quapropter, quos vel in quibus locis episcopi debeat consecrari, diligentius pertractemus.* KLAIĆ, 1967., 82 (615r).

¹⁷¹ O ovom saboru: BRATOŽ, 1987., 154-155.

¹⁷² KURTSCHEID, 1951., 107: “*Licentia danda non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo aut in modica civitate, cui sufficit unus presbyter, quia non est necesse ibi episcopum fieri ne vilescat nomen episcopi et auctoritas*”.

¹⁷³ CAMBI, 2001., 10, 11, 12.

¹⁷⁴ LANZONI, 1927., 1090 i d.; MENIS, 1973., 278; MIGOTTI, 1992., 103.

¹⁷⁵ JEDIN, 1995., 418-427.

srednjeg vijeka.¹⁷⁶ Uspostava novih biskupija u kasnoantičko doba bila je u korelaciji i s državnom politikom, koja je poduzimala i normativne mjere kako bi poganstvo eliminirala. Nekršćani su mogli ostati i bez imovine, izgubiti svoja građanska prava ako kršćanstvo ne bi prihvatili.¹⁷⁷

Gdje bi se, u kontekstu navedenoga, *Ludrum* mogao tražiti, ime kojeg označava *mijeh (mješinu)*,¹⁷⁸ *ovnjušku kožu*, *mijeh za transport vina i maslinova ulja?*¹⁷⁹ Dosadašnja praksa u istraživanju problematike ranokršćanskih dijeceza na dalmatinskim prostorima upućuje na zaključak da su se središta kasnoantičkih biskupija najčešće nalazila na području najznačajnijih naselja podređenih jurisdikciji dijecezanskih biskupa. Tijekom burnih vremena bizantskih ratova s Ostrogotima, odnosno barbarske doseobe, biskupi bi se povlačili u obližnja utvrđena naselja kao što se, primjerice, naronitanski biskup iz *Narone* sklonio u utvrdu na Mogorjelu kod Čapljine. Koliko se iz akata Drugoga salonitanskog sabora može razaznati, ludrumskom biskupu bila su dodijeljena dva vrlo važna mjesta: *Magnum (municipium Magnum)* u Petrovu polju (drniški kraj) i *Ekvum (Colonia Claudia Aequum)* u Čitluku kod Sinja. I jedno i drugo su, s obzirom na svoj značaj, mogli biti sjedišta dijecezanskih biskupa, baš kao što je to mogao biti i salvijski municipij (*municipium Salvium*) u Vrbi (Borak) na Glamočkom polju. Svi su se nalazili na magistralnim cestama: *Magnum* na cesti *Salona - Magnum - Burnum - Iader*¹⁸⁰ a *Ekvum* i *Salvij* na cesti *Salona - Servitium* (Bosanska Gradiška).¹⁸¹ Unatoč činjenici da ih razdvajaju visoki planinski lanci Kozjaka, Svilaje i Dinare, ova su mjesta, baš kao i regioni donjega Unca i gornje Une, gdje se Sarsiatik najčešće traži, također bila dobro međusobno povezana komunikacijama.¹⁸² U prilog Petrova polja kao područja gdje bi se *Ludrum* mogao tražiti, govori i ime tamošnjega "Velikog naselja" (*municipium Magnum*). Indikativno je da upravo iz Umljanovića, na području kojega se magnumski municipij nalazio, potječe jedincati natpis s područja rimske Dalmacije na kojem je zabilježeno i ime Celijan (Sl. 6),¹⁸³ kako neki kodeksi *Historiae Salonitanae Maior* oslovjavaju jedinoga poznatog

---

¹⁷⁶ *Non licet in modicis ciuitatibus uel villis episcopos statui, ne nomen episcopi uilescat.* KOSTRENČIĆ - STIPIŠIĆ - ŠAMŠALOVIĆ, 1967, 31; KLAIĆ, 1967, 99, sl. 628v.

¹⁷⁷ *Codex Iustinianus I*, 11, 10; DEMANDT, 1989., 200; CAMBI, 2001., 11, bilj. 17.

¹⁷⁸ *Lexicon* 1974., 676; MAREVIĆ, 2000., 1809.

¹⁷⁹ BOERIO, 1993., 376.

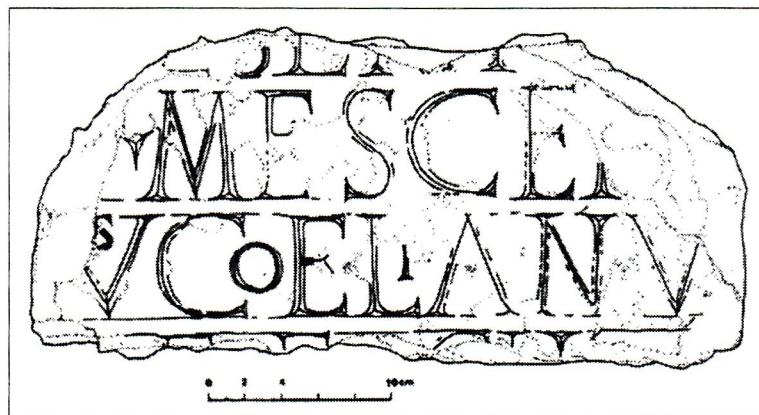
¹⁸⁰ MILETIĆ, 1993., 117-150.

¹⁸¹ BOJANOVSKI, 1974.b, 51-103.

¹⁸² Usp. ČAČE, 1995., 82-83 i pass.

¹⁸³ ŠEPAROVIĆ, 1997., 32-34.

biskupa Ludrumske biskupije¹⁸⁴ (*Celianus episcopus ecclesiae Ludroensis*).¹⁸⁵ Isključivo temeljem forme slova datira ga se u prvo stoljeće,¹⁸⁶ iako je u pitanju monumentalna kapitala koja se na rimskim spomenicima susreće sve do propasti rimske antike. Cetinskom, točnije sinjskom kraju u prilog ide pronalazak više bazilika i drugih ranokršćanskih objekata¹⁸⁷ ali i utvrda iz Garduna kod Trilja (*Tilurium*), koju je po svoj prilici podigla sedma rimska legija (*legio VII. Claudia pia fidelis*)¹⁸⁸ u koju se u vrijeme nesigurnosti mogao skloniti ludrumski biskup. *Ludrum* bi se mogao tražiti i na širem području Buškoga blata (od 1974. god. Buško jezero), gdje su registrirani tragovi brojnih antičkih naselja i utvrda te više ranokršćanskih bazilika (groblje sv. Ive u Livnu,¹⁸⁹ Prisoje,¹⁹⁰ Rešetarica,¹⁹¹ Potočani,¹⁹²

Sl. 6. Rimski natpis s imenom Celianus s Vrla - Umljanović (prema N. Jukić).

¹⁸⁴ FARLATI, 1753., 173: *Celianum*; ŠIŠIĆ, 1914., 162, 164: *Cecilianum*; KLAJČ, 1967., 83. i 85. bilj. 328: *Celianum*, u bilješci 259: *Cecilianum*; GUNJAČA, 1973., 54, 56: *Celianum*; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161: *Celianum*.

¹⁸⁵ FARLATI, 1753., 174; BATTHYAN, 1785., 293; ŠIŠIĆ, 1914., 164; KLAJČ, 1967., 85; GUNJAČA, 1973., 56; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161.

¹⁸⁶ ŠEPAROVIĆ, 1997., 33,

¹⁸⁷ JELIČIĆ, 1984., 169-180; MILOŠEVIĆ, 1996., 13-22; 1997., 16.

¹⁸⁸ ZANINOVICIĆ, 1984., 65-75.

¹⁸⁹ GLAVAŠ, 1994., 105-111; VRDOLJAK, 1994., 115-125; MARIJAN, 1995., 120-126; PETRINEC, 1999., 36.

¹⁹⁰ *Livanjski pregled*, srpanj-kolovoz 1995., 23.

¹⁹¹ VRDOLJAK, 1990., 119-194.

¹⁹² *Livanjski kraj u povijesti*. - Split, Livno, 1994., 52.

Podvornice - Lištani,¹⁹³ Lipa,¹⁹⁴ Suhača,¹⁹⁵ Podgradina,¹⁹⁶ Grepci¹⁹⁷ i dr.). Područje Buškoga blata također podsjeća i na mješinu, mijeh (Sl. 7). Nejasno je krije li se spomen na *Ludrum* u nazivu mjesta *Miši* koje se nalazi upravo uz Buško blato, a koje se pod tim imenom bilježi od 1400. god.¹⁹⁸

Sl. 7. Područje Buškoga blata (prije potapanja).

Zaključak

Glavnina autora koji su se bavili Ludrumskom biskupijom među ostalim su se suočavali i s komplikiranim problemom njezinoga pozicioniranja. Najčešće su je smještali između Sarsenterske, Mukurske, tzv. Delminijske (Delminijsko-montanorumsko - *episcopia Delminensis Montanorum*¹⁹⁹), Skardonitanske i Siscijanske biskupije. Sarsenterskoj se središte uglavnom traži na imotskim (gdjekad i na mostarskim) prostorima, dok joj se teritorij proteže od Stoca u istočnoj do Buškoga blata u sjeverozapadnoj

¹⁹³ MARIĆ, 2005.a, 113-120; 2005.b, 74-84; 2006.a, 25-40; 2006.b, 92-104.

¹⁹⁴ BOJANOVSKI, 1983., 186-187; 1988., 246; *Livanjski pregled*, srpanj-kolovoz 1995., 23; MARIJAN, 1995., 125.

¹⁹⁵ BOJANOVSKI, 1983., 187.

¹⁹⁶ BOJANOVSKI, 1983., 186.

¹⁹⁷ *Livanjski pregled*, srpanj-kolovoz 1995., 23.

¹⁹⁸ MIKLOSICH, 1964., 248.

¹⁹⁹ TOMASCHEK, 1880., 10; ZANINOVIC, 1996., 200-201; 1998., 12.

Hercegovini.²⁰⁰ Tzv. Delminijskoj (Delminijsko-montanorumskoj) ili Mukurskoj biskupiji, najčešće se atribuira duvanjsko i područje Šujice, dok se Skardonitanskoj gdjekad dodjeljuje i kninski kraj.²⁰¹ Iako se susreću s gotovo nerješivim poteškoćama kad je u pitanju osnutak, egzistiranje, pozicioniranje, pitanje biskupâ i klera i sl., rijetko se koji autor zapitao je li zapravo Delminiska (Delminijsko-montanumska) biskupija uopće postojala. S druge strane, Siscijanska se biskupija uglavnom pozicionira na sisackom području,²⁰² gotovo bez ikakve primisli da bi se njezina južna granica mogla poklapati s južnom granicom Savske Panonije (*Pannonia Savia*) kojoj je *Siscia* također bila središtem. Novija istraživanja opovrgavaju postojanje Delminiske (Delminijsko-montanumske) biskupije.²⁰³ Pojmovi *montanorum* i *delminense* iz akata Drugoga salonitanskog sabora,²⁰⁴ koji se najčešće izjednačavaju s tobožnjom Delminiskom (Delminensko-montanorumskom) biskupijom, zapravo se odnose na Dalmatinsku Zagoru i središnji dio Poljica a nikako na duvanjske prostore.²⁰⁵ Prema tome, nema potvrda da je Delminij u vrijeme održavanja salonitanskih sabora, niti kasnije, bio biskupskim središtem. Isto tako ni središte Sarsenterske biskupije, baš kao ni nju samu, nije opravdano tražiti na području Imotske krajine, što je zapravo najčešća praksa. Najnovija istraživanja ovu biskupiju lociraju na istočnohercegovačke prostore.²⁰⁶ Ludrumsku biskupiju je najprikladnije tražiti između Salonitanske i Mukurske na jugu, Siscijanske na sjeveru,²⁰⁷ istočno od Skardonitanske²⁰⁸ te zapadno od Bestoenske²⁰⁹ i Balojenske biskupije.²¹⁰ Ovome u prilog govori i raspored sastavnica koje su joj dodijeljene prilikom njezinog osnutka 533. god. Kad se ovo ima u vidu, nestaje i problem preklapanja teritorijâ Sarsenterske,²¹¹ Naronitanske,²¹² Mukurske, Ludrumske i Skardonitanske biskupije. Sam *Ludrum* je opravdano tražiti u najznačajnijem mjestu na prostorima podređenim jurisdikciji ludrumskoga biskupa.

---

²⁰⁰ Usp. PULJIĆ - ŠKEGRO, 2006.a, 7-24; 2006.b, 415-437.

²⁰¹ MIGOTTI, 1992., 101-112.

²⁰² BUZOV, 1999., 245-271.

²⁰³ ŠKEGRO, 2000.a, 79-113; 2000.b, 1-36; 2002., 15-114.

²⁰⁴ FARLATI, 1753., 173; BATTHYAN, 1785., 291; ŠIŠIĆ, 1914., 162; KLAJĆ, 1967., 83; GUNJAČA, 1973., 54; IVANIŠEVIĆ, 1994., 161.

²⁰⁵ ŠKEGRO, 2000.a, 106-108; 2002., 40-57.

²⁰⁶ Usp. PULJIĆ - ŠKEGRO, 2006., 7-50.

²⁰⁷ BUZOV, 1999., 245-271.

²⁰⁸ MIGOTTI, 1992., 101-112.

²⁰⁹ ŠKEGRO, 2005., 369-389.

²¹⁰ ŠKEGRO - PAŠKVALIN, 2006., 40-54.

²¹¹ PULJIĆ - ŠKEGRO, 2006., 7-50; ŠKEGRO, 2006., 69-82.

²¹² VUČIĆ, 2005., 155-170.

III. Dosadašnja ubiciranja

Naziv mjesta	Ekvacija	Ubiciranja	Autori	God.
<i>Ludrum</i>		istočno od Salonitanske biskupije	Farlati	1753.
<i>Ludrum</i>		Lovreć	Milinovć	1859.
<i>Ludrum</i>	'Αρδιον ὄπος; 'Αρδία	kod Pehule na području Ševareva blata	Tomaschek	1880.
<i>Ludrum</i>		Livno	Batinić	1881.
<i>Ludrum</i>	<i>Burnum</i>		Patsch	1900.
<i>Ludrum</i>		Livno	Strukić	1901.
<i>Ludrum</i>		"negdje oko Lijevna"	Jelenić	1912.
<i>Ludrum</i>	municipij Ludrum	Stupovi - Biskupija kod Knina; katoličko groblje - Biskupija kod Knina	Klaić	1912.
<i>Ludrum</i>		Biskupija kod Knina	Šišić	1925.
<i>Ludrum</i>		Biskupija kod Knina	Bilogrivić	1925./ 1998.
<i>Ludrum</i>	Ševarevo blato (Buško blato)		Mayer	1942.
<i>Ludrum</i>		"negdje blizu Knina?"	Vanino	1942.
<i>Ludrum</i>		Biskupija kod Knina; Cetina	Katić	1959.
<i>Ludrum</i>		Mirine - Otok kod Sinja	Gabričević	1965.
<i>Ludrum</i>		oko Knina?	Benković	1966.
<i>Ludrum</i>		Mirine - Otok kod Sinja	Cambi	1976.
<i>Ludrum</i>		"možda današnji Knin"	Imamović	1983.
<i>Ludrum</i>		Biskupija kod Knina; porječje gornje Krke i Butišnice	Bojanovski	1988.
<i>Ludrum</i>	<i>lucus cedrum</i> - cedrov gaj	Lukovac iznad vrela Cetine	Cicvarić	1996.
<i>Ludrum</i>		na izvoru Cetine	Cicvarić	1998.
<i>Ludrum</i>		Lukovača iznad vrela Cetine	Cicvarić	2000.
<i>Ludrum</i>		Grkovci na prolazu iz Livanjskog u Grahovsko polje	Čače	2003.
<i>Ludrum</i>		plemensko područje Diciona	Čače	2003.
<i>Ludrum</i>		Bosansko Grahovo	Čače	2003.
<i>Ludrum</i>		Drvar	Čače	2003.

<i>Magnoticum</i>	<i>Magnum</i>	na Čikoli između Muća i Drniša	Tomaschek	1880.
	<i>Magnum;</i> <i>Mag(n)um;</i> <i>Praetorium</i> <i>Magnum</i>	Balijina glavica - Muć kod Drniša	Rački	1894.
<i>Magnioticum</i>	<i>municipium</i> <i>Magnum</i>		Patsch	1900.
<i>Magnioticum</i>	<i>municipium</i> <i>Magnioticum,</i> <i>Magnum</i>	Balijina glavica (Trajanski grad) - Muć kod Drniša	Klaić	1912.
<i>Magnoticum</i>	<i>municipium</i> <i>Magnum</i>	Kljake kod Drniša	Bulić	1913.
<i>Magnioticum</i>	<i>municipium</i> <i>Magnum</i>	Kljake - Drniš	Šišić	1914.

<i>Magnioticum</i>		Područje rijeke Čikole / Petrovo polje	Bilogrivić	1925./ 1998.
<i>Magnioticum</i>	<i>mun. Magnum</i>	kod Drniša	Bojanovski	1988.
	<i>Magnum</i>	Kljake kod Drniša	Cicvarić	1998.
<i>Magnioticum</i>	<i>Magnum; Sinotium</i>	Balijina glava - Kljake kod Drniša na Petrovu polju	Čače	2003.

<i>Equitinum</i>	<i>Aequum</i>	Čitluk u Sinjskom polju	Tomaschek	1880.
<i>Equitinum</i>	Αἰκουνον κολωνία; <i>Aequum</i>	Čitluk kod Sinja	Rački	1894.
<i>Equitinum</i>	<i>Aequum</i>		Patsch	1900.
<i>Equitinum</i>	<i>municipium Equitinum, Aequum</i>	Čitluk kod Sinja	Klaić	1912.
<i>Equitinum</i>	<i>colonia Cl. Aequum</i>	Čitluk kod Sinja	Bulić	1913.
<i>Equitinum</i>	<i>colonia Claudia Aequum</i>	Čitluk kod Sinja	Šišić	1914.
<i>Equitinum</i>		"bar sjeverni dio rijeke Cetine"; vrlička župa i vrlički arhiđakonat Kninske biksupsije	Bilogrivić	1925./ 1998.
<i>Equitinum</i>	<i>Aequum</i>	<i>ager Ekvuma</i>	Gabričević	1965.
<i>Equitinum</i>	<i>municipium Equitinum</i>	kod Sinja	Bojanovski	1988.
	<i>predio Aequuma</i>	<i>Sinjsko polje</i>	Cicvarić	1998.
<i>Equitinum</i>	<i>Aequum</i>	Čitluk kod Sinja	Čače	2003.

<i>Salviaticum</i>	<i>Salviae</i>	Glavice na Glamočkom polju	Tomaschek	1880.
	Σαλονία; <i>Siluiae; Salviae</i>	Bosansko Grahovo	Rački	1894.
<i>Salviaticum</i>	<i>Salvia</i>	Glavice kod Glamoča; Bosansko Grahovo	Patsch	1900.
<i>Salviaticum</i>	<i>municipium Salviaticum, Salvium</i>	Grkovci, Livanjsko polje (<i>sic!</i>)	Klaić	1912.
<i>Salviaticum</i>		Glavica kod Glamoča	Bulić	1913.
<i>Salviaticum</i>		Glavica kod Glamoča	Šišić	1914.
<i>Salviaticum</i>		Grkovci, Livanjsko polje (<i>sic!</i>)	Bilogrivić	1925./ 1998.
	<i>Salvaticum</i> (<i>sic!</i>)	Glavica kod Glamoča	Vanino	1942.
	<i>municipium Salvium; Salviae</i>	Halapić na Glamočkom polju	Bojanovski	1970.; 1983.
	<i>municipium Salvium</i>	Vrba (Borak) na Glamočkom polju	Bojanovski	1988.
	<i>predio Salviae</i>	Dinara od Buškog jezera do Livanjskog i Glamočkog polja	Cicvarić	1998.
<i>Salviaticum</i>	<i>Salvium</i>	Vrba - Halapić na Glamočkom polju	Čače	2003.

<i>Sarsiaticum</i>	<i>Sarzia; Sarite</i>	Sariči na gornjoj Plivi	Tomaschek	1880.
	<i>Sarcia; Sartia;</i> <i>Saritae;</i> <i>Sarnadae</i>		Rački	1894.
<i>Sarziaticum</i>	<i>Starue; Sardeates</i>		Patsch	1900.
<i>Sarsiaticum</i>	<i>municipium</i> <i>Sarsiaticum</i>	Kosovo polje; Kninsko polje	Klaić	1912.
<i>Sarziaticum</i>		"visočine Glamoča"	Bulić	1913.
<i>Sarsiaticum</i>		negdje na Glamočkom polju	Šišić	1914.
<i>Sarsiaticum</i>		"visočina kod Glamoča"	Bilogrivić	1925./ 1998.
<i>Sarsiaticum</i>		negdje na Glamočkom polju	Vanino	1942.
<i>Sardiaticum</i>	"zemlja Sardeata"	dolina donjega Unca; gornja Una	Bojanovski	1988.
<i>Sarziaticum</i>		Strimica kod Knina	Cicvarić	1996.
<i>Sarziaticum</i>		na području od Resanovaca do Strmice kod Knina	Cicvarić	1998.
<i>Sarsiaticum</i>	"Sveti Arsen(ije)"	na području od Resanovaca do Strmice kod Knina	Cicvarić	2000.
<i>Sarziaticum</i>		oko gornjega toka Sane	Čače	2003.

Ante ŠKEGRO

DIÖZESE VON LUDRUM (*Ecclesia Ludroensis*)

Zusammenfassung

Die Diözese von *Ludrum* wurde an der zweiten Kirchenversammlung in *Salona* gegründet, der der Erz/bischof von *Salona* Honorius Iunior präsidierte. Für ihren Sitz wurde *Ludrum* gewählt. Die Lage dieses Ortes ist noch immer unbekannt. Dieser Diözese wurden dabei auch *Magneticum*, *Equitinum*, *Saluiaticum* und *Sarsiaticum* angeschlossen. Es bleibt aber unklar, wann und in welchen Umständen sie erlosch. Viele Autoren haben versucht, sie, bzw. *Ludrum* zu lokalisieren. In der Historiographie herrscht vorwiegend die Meinung von Vjekoslav Klaić, dass *Ludrum* im Ort Biskupija bei Knin (Kroatien) zu suchen ist, wobei die Diözese von Knin die Nachfolgerin der Diözese von *Ludrum* war.

Vrela i literatura

- ALAČEVIĆ, G., 1878.a, Delminium. III. - *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata* 1, str. 39-42.
- ALAČEVIĆ, G., 1878.b, Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum. - *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 1, str. 90 i d.
- ALAČEVIĆ, G., 1897., Delminium. III. - *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata* 20, str. 102-111.
- ANTOLJAK, S., 1993., Knin u doba hrvatskih narodnih vladara. - *Kninski zbornik*, Zagreb, str. 51-67.
- BABIĆ, I., 1993., Splitske uspomene na salonitanske kršćanske starine. - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85, str. 13-57.
- BATINIĆ, V. M., 1881., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka, I.* - Zagreb.
- BATTHYAN, I., 1785, *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, opera, et studio Ignatii comitis de Batthyan episcopi Transilvaniae colectae, et illustratae. Tomus primus.* - Albae Carolinae.
- BENKOVIĆ, A., 1966., *Naselja Bosne i Hercegovine sa katoličkim stanovništvom. Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII. vijeka do danas.* - Đakovo.
- BILOGRIVIĆ, N., 1998., *Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije turaka. Topološke i povijesne crtice.* - Sarajevo.
- BOERIO, G., 1993., *Dizionario del dialetto Veneziano di Giuseppe Boerio. Seconda edizione aumentata e corretta aggiuntovi l'indice Italiano Veneto già promesso dall'autore nella prima edizione.* Venezia, 1856. Ristampa Anastatica. - Firenze.
- BOJANOVSKI, I., 1970., Pelva i Salviae. Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije. - *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku.* - Zagreb, str. 503-522.
- BOJANOVSKI, I., 1974.a, Borak - Grm, Vrba, Glamoč - kasnoantička bazilika. - *Arheološki pregled* 16, str. 104-107, Tab. XLVIII.
- BOJANOVSKI, I., 1974.a, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji.* - Sarajevo.
- BOJANOVSKI, I., 1975.a, Borak - Grm, Vrba, Glamočko polje - kasnoantička bazilika. - *Arheološki pregled* 17, str. 118-121, Tab. LIX.
- BOJANOVSKI, I., 1975.b, Le municipie inconnu dans le pays Ditiones (Bosnie occidentale). *Živa antika XXV/1-2*, str. 265-271.
- BOJANOVSKI, I. 1976., Borak-Grm, Vrba, Glamočko polje - kasnoantička bazilika. - *Arheološki pregled* 18, str. 90-94, Tab. XXXIX, sl. 1, 2.

- BOJANOVSKI, I., 1981., Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju. - *Glasnik Zemaljskog muzeja* 35/36, str. 195-211.
- BOJANOVSKI, I., 1983., Livanjsko polje u kasnoantičko doba. - *Zbornik 1: arheološka problematika zapadne Bosne*. Sarajevo, str. 179-191.
- BOJANOVSKI, I., 1988.a, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. - Sarajevo.
- BOJANOVSKI, I., 1988.b, Sardeati. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1*, 161.
- BRATOŽ, R., 1986., Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. - *Zgodovinski časopis* 40/4, str. 363-395.
- BRATOŽ, R., 1987., Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert). - *Miscellanea Bulgarica* 5, str. 149-196.
- BRATOŽ, R., 1990., Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen. - *Klio* 72/2, str. 508-550
- BUDIMIR, M., 1992., Arheološka topografija kninske općine. - *Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini. Znanstveni skup Knin, 13.-15. X. 1987.*, Zagreb, str. 23-32.
- BULIĆ, F. - BERALDI, J., 1912.-1913., *Kronotaksa solinskih biskupa i spljetskih nadbiskupa*. - Zagreb.
- BULIĆ, F., 1905., Inscrizione cristiana trovata a Sebenico e proveniente probabilmente da Rider (Konjevrate, Danilo-Biranj, Danilo-Kraljica di Sebenico). - *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata* 28, str. 49-51.
- BULIĆ, I., 1922., *Svečana promocija Frane Bulića*. - Zagreb.
- BUTURAC, J. - IVANDIĆ, A., 1973., *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*. - Zagreb.
- BUZOV, M., 1999., Sisačka biskupija u svjetlu pisanih i arheoloških izvora. (Prilog proučavanju arheološke topografije biskupskoga grada Siska). - *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* 3, str. 245-271.
- CAMBI, N., 1976, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali. *Materijali XII. IX kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972.*, Zadar, str. 239-282.
- CAMBI, N., 1978., Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia. - *Atti del IX congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma 21-27 settembre 1975, vol. 2*. Roma, str. 141-156.
- CAMBI, N., 1990., Dalmatia. - *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien, T. 1*. - Paris.
- CAMBI, N., 2001., Područje Šibenske biskupije u starokršćansko doba. - *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*

Šibenska biskupija od 1298. do 1998. Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., Šibenik, str. 9-23.

CHEVALIER, P., 1995.a, *Ecclesiae Dalmatiae. Starokršćanska arhitektura u Rimskoj provinciji Dalmaciji (4.-7. st.). Salona II., Tome 1 - Catalogue. Recherches archéologiques franco-croates.* - Rome, Split.

CHEVALIER, P., 1995.b, *Ecclesiae, II, Ecclesiae Dalmatiae. Starokršćanska arhitektura u Rimskoj provinciji Dalmaciji (4.-7. st.). Salona II., Tome 2 - Illustrations et conclusions. Recherches archéologiques franco-croates.* - Rome, Split.

CICVARIĆ, I., 1996., Ubikacija starokršćanskog Ludruma. - *Croatica Christiana Periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* XX/38, str. 161-172.

CICVARIĆ, I., 1998., Županijski ustroj Hrvatske za vrijeme kralja Tomislava. - *Prvi hrvatski kralj Tomislav: zbornik radova.* Zagreb, str. 231-258.

CICVARIĆ, I., 2000., Grahovski kraj u povijesti. - *Zbornik radova Okruglog stola održanog u Bosanskom Grahovu 20. srpnja 1999.: "Hrvati Dinare: život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka."* Bosansko Grahovo, Zagreb, str. 9- 43.

ČAČE, S., 1995., *Civitates Dalmatiae u: "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina.* - Zadar.

ČAČE, S., 2003., Tri priloga o kninskom području u antici. - *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast.* - Zagreb, str. 171-184.

ČOROVIĆ, V., 1940., *Historija Bosne. Prva knjiga.* - Beograd.

DEMANDT, A., 1989., *Die spätantike: Romische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-566 n. Chr.* - Muenchen.

DRAGANOVIĆ, K., 1943., Hrvatske biskupije (Sadašnjost kroz prizmu prošlosti). - *Croatia sacra. Arhiv za crkvenu poviest Hrvata* 20-21, str. 78-130.

FARLATI, D., 1753, *Illyrici sacri tomus secundus. Ecclesia Salonitana. A quarto saeculo aere christiana usque ad excidium Salona. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta Sanctorum ex ejus genere, Marmora Salonitana.* Auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu. - Venetiis.

GABRIČEVIĆ, B., 1965., Piscine battesimali cruciformi scoperte recentemente in Dalmazia. - *Akten des VII internationalen Kongresses für christliche Archäologie.* - Trier, str. 539-541.

GABRIČEVIĆ, B., 1984., Iz antičkog perioda Cetinske krajine. - *Cetinska krajina od preistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup Sinj,* 3-6. VI 1980., Split, str. 93-105.

GABRIČEVIĆ, B., 1987., *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta.* - Split.

- GABRIĆ, N., 1984., Colonia Clavia Aequum. - *Cetinska krajina od preistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup Sinj, 3-6. VI 1980.*, Split, str. 273-284.
- GLAVAŠ, T., 1988., Vrba 1, Vrba, Glamoč. *Arheološki leksikon, tom 3*, str. 250, br. 22.279.
- GLAVAŠ, T., 1994., Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu). - *Livanjski kraj u povijesti*. Split, Livno, str. 105-111.
- GOLDSTEIN, I., 1995., *Hrvatski srednji vijek*. - Zagreb.
- GOLUŽA, B., 1998., *Povijest Crkve*. - Mostar.
- GOLUŽA, B., 2004., *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. - Mostar.
- GUNJAČA, S., 1957., Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina. - *Starohrvatska prosvjeta* 5, str. 65-127.
- GUNJAČA, S., 1973., *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika)*. - Zagreb.
- IMAMOVIĆ, E., 1983., Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svjetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika. - *Tribunia: prilozi za istoriju, arheologiju, etnologiju, umjetnost i kulturu* 7, str. 37-58.
- IVANIŠEVIĆ, M., 1994., Povjesni izvori. - *Salona christiana*. Split, str. 105-195.
- JAKŠIĆ, N., 1988., O katedralama hrvatske i kninske biskupije. - *Radovi - razdrio povijesnih znanosti. Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet Zadar* 27 (14), str. 115-132.
- JELENIĆ, J., 1912., *Kultura i bosanski franjevci, I svezak*. - Sarajevo.
- JELIČIĆ, J., 1984., Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine. - *Cetinska krajina od preistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup Sinj, 3-6. VI 1980.*, Split, str. 169-180.
- JURIĆ, Š., 1982., Građa za bibliografiju Cetinske krajine do 1980. I. dio. Povjesni spomenici prvoga reda. - *Zbornik Cetinske krajine, knj. 3*, Sinj.
- JURKOVIĆ, M., 1992., O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća. - *Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini. Znanstveni skup Knin, 13-15. X. 1987.* Zagreb, str. 65-73.
- KAPITANOVIĆ, V., 2006., *Rimski Ilirik u odrazu kršćanske književnosti*. - Split.
- KATIČIĆ, R., 1998., *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. - Zagreb.
- KATIĆ, L., 1959., Povijest Splitske biskupije (negda Solinske). - *Prilog Službenog vjesnika br. VIII.-XII/59*, Split, studeni, str. 1-11.
- KLAIĆ, N., 1967., *Historia salonitana maior*. - Beograd.

- KLAIĆ, N., 1971., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. - Zagreb.
- KLAIĆ, V., 1912., Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji (532). - *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 12, str. 314-315.
- KLAIĆ, V., 1914., O položaju "Episcopatus Ludrensis" u rimskoj Dalmaciji (g. 532). - *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata* 37, str. 114-117.
- KLAIĆ, V., 1928., Građa za topografiju i historiju Hlivanske županije i grada Hlivna. - *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 15, str. 13.
- KOLARIĆ, J., 1993., *Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata*. - Zagreb.
- KOLARIĆ, J., 1998., *Povijest kršćanstva u Hrvata*. - Zagreb.
- KOLARIĆ, J., 2003., *Povijest kršćanstva u Hrvata. I. Svezak. Katolička crkva*. - Zagreb.
- KOSTRENČIĆ, M. - STIPIŠIĆ, J. - ŠAMŠALOVIĆ, M., 1967., *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I*. - Zagrabiae.
- KRALJEVIĆ, G., 1988., Halapić, Halapić, Glamoć. - *Arheološki leksikon, tom 3.*, str. 243, br. 22.146.
- KUČAN, A., 1943., *Kalendar "Napredak"* 1943., Sarajevo, str. 7-9.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., 1998., Honorius Iunior, Salonitanae urbis episcopus. Essai sur la Dalmatie de son temps. - *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju Split - Poreč* (25. 9. - 1. 10. 1994.). Dio II. Split, Città del Vaticano, str. 997-1002.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., 2003., Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata. - *Povijest Hrvata. Prva knjiga. Srednji vijek*. Zagreb, 5-38.
- KURTSCHIED, B., 1951., *Historia iuris canonici. Historia institutorum ab ecclesiae fundatione usque ad Gratianum. Ad usum scholarum*. - Romae.
- LANZONI, F., 1927., *Le diocesi d'Italia dalle origine al principio del secolo VII (an. 604.)*, vol. II. - Faenza.
- Lexicon* 1974. - *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Fasciculus IV*, L-N. (Redactionis praeses: Marko Kostrenčić. Membra: Veljko Gortan, Zlatko Herkov). - Zagrabiae.
- MANDIĆ, D. (alias Dr. Nedjeljko Mandić), 1957., Gdje je bilo sijelo biskupije sarsenterensis? - *Dobri pastir. Revija Udruženja katoličkih svećenika BiH* 8, str. 65-68.
- MANDIĆ, D., 1959., Ponovno o sijelu biskupije sarsenterensis. - *Dobri pastir. Revija Udruženja katoličkih svećenika BiH* 9, str. 71-77.
- MANDIĆ, D., 1963.a, Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis? - *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*. Rim, str. 19-23.
- MANDIĆ, D., 1963.b, Ponovno o sijelu biskupije Sarsiterensis? U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*. Rim, str. 24-31.
- MANĐERALO, S., 1992., *Lozićev ilirski san*. - Split, Livno.

- MAREVIĆ, J., 2000., *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. - Zagreb.
- MARGETIĆ, L., 1994., Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior - neka pitanja. - *Historijski zbornik XLVII/1*, str. 1-36.
- MARIĆ, M., 2005.a, Nastavak sustavnog arheološkog iskopavanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima kraj Livna. - *Obavijesti Hrvatsko arheološko društvo* 37/3, str. 113-120.
- MARIĆ, M., 2005.b, Rezultati arheoloških iskopavanja u Lištanima kraj Livna, lokalitet Podvornice (Bosna i Hercegovina). - *Obavijesti Hrvatsko arheološko društvo* 37/1, str. 74-84.
- MARIĆ, M., 2006.a, Pregled dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna. - *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* 20, str. 25-40.
- MARIĆ, M., 2006.b, Rimska Pelva u svjetlu dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna. *Hrvatska misao: Matica hrvatska Sarajevo. Časopis za umjetnost i znanost* 39-40/28, str. 92-104.
- MARIJAN, B., 1995., Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu (ili: Starokršćanski i srednjovjekovni nalazi na groblju sv. Ive u Livnu). - *Kalendar svetoga Ante* 1995. Livno, str. 120-126.
- MATIJEVIĆ SOKOL, M., 2002., *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*. - Jastrebarsko.
- MAYER, A., 1998., Bosna u ilirsko doba. - *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. Knjiga Prva. Treće izdanje*. Sarajevo, str. 103-120.
- MENIS, C., 1973., Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell' antichità. - *Antichità altoariatiche* 4, Udine, str. 271-294.
- MIGOTTI, B., 1990., *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. - Zagreb.
- MIGOTTI, B., 1992., Ranokršćanska biskupija Scardona (Skradin). - *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 9, str. 101-112.
- MIGOTTI, B., 1995., Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji. - *Radovi - razdrio povijesnih znanosti. Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet Zadar* 34 (21) 1995., 113-144.
- MIKLOSICH, F., 1964., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Edidit Fr. Miklosich. Editiones monumentorum Slavicorum veteris dialecti. - Graz.
- MLETIĆ, Ž., 1993., Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone. *Radovi - razdrio povijesnih znanosti. Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet Zadar* 32 (19), str. 117-150.
- MILINović, Š., 1853., Kratko opisanje Lovreća u Dalmaciji s narodnimi običaji. - *Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, knj. 5.*, str. 206-213.

- MILOŠEVIĆ, A., 1981., Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine. - *Zbornik Cetinske krajine, Knjiga 2. Arheološka i historijska baština Cetinske krajine*, str. 1-136.
- MILOŠEVIĆ, A., 1996., *Sinj i Cetina u starohrvatsko doba*. - Split.
- MILOŠEVIĆ, A., 1997., *Vodič po Muzeju Cetinske krajine. Vodič po Cetini*. - Sinj.
- MILOŠEVIĆ, A., 1998., *Arheološka topografija Cetine*. - Split.
- MILOŠEVIĆ, A., 2002., Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina. - Split.
- NIKIĆ, A., 2000., Katolici duvanjskog kraja do osmanske okupacije. - *Duvanjski zbornik: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa 'Duvanjski kraj kroz povijest'*, Tomislavgrad, 6-7. srpnja 2000., Zagreb, Tomislavgrad., str. 143-150.
- NIKIĆ, A., 2003., *Događajnica Bosne i Hercegovine 614.-1918*. - Mostar.
- PAŠKVALIN, V., 1988.a, Crkvinac, Halapići, Glamoč. *Arheološki leksikon, tom 3.*, str. 236, br. 22.29.
- PAŠKVALIN, V., 1988.b, Donje Vrtoče 2, Donje Vrtoče - Pećanska Draga, Titov Drvar. *Arheološki leksikon, tom 2.*, str. 160, br. 11.32.
- PAŠKVALIN, V., 1988.c, Gradac, Halapići, Glamoč. *Arheološki leksikon, tom 3.*, str. 238, br. 22.66.
- PATSCHE, C., 1909., Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. VII. Teil. - *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 11, str. 104-183.
- PATSCHE, K., 1900., Nahogjaji novaca. - *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 12, str. 543-573.
- PATSCHE, K., 1906. Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. VII. Dio. - *Glasnik Zemaljskog muzeja* 18, str. 151-181.
- PERIĆ, O. - KARBIĆ, D. - MATIJEVIĆ SOKOL, M. - SWEENEY, J. R., 2006., *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. - Budapest, New York.
- PETRINEC, M., 1999., Srednjovjekovno razdoblje. - *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu. Katalozi i monografije* 7. Split, str. 32-38.
- PULJIĆ, I. - ŠKEGRO, A., 2006.a, Sarsenterska biskupija. - *Povijesni prilozi* 30, str. 7-50.
- PULJIĆ, I. - ŠKEGRO, A., 2006.b, The Diocese of Sarsenterensis. - *Arheološki vestnik* 57, str. 415-437.
- RAČKI, F., 1894., *Thomas Archidiaconus: Historia salonitana*. - Zagrabiae. Rav. Cosmogr. - Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica Ex libris manuscriptis ediderunt M. Pinder et G. Parthey. Accedit Tabula. Berolini, 1860.

RUPČIĆ, B., 1957., Povodom članka dra N. M-a - Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis? - *Dobri pastir. Revija Udruženja katoličkih svećenika BiH* 8, str. 69-84.

RUPČIĆ, B., 1959., Odgovor na odgovor dra N. M-a o sijelu biskupije Sarsiterensis. - *Dobri pastir. Revija Udruženja katoličkih svećenika BiH* 9, str. 78-87.

SCHALLMAYER, E., 1990., *Der römischen Weihebezirk von Osterburken, Band 1. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier - Inschriften des römischen Reiches (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden Würtemberg, Band 40.).* - Stuttgart.

SERGEJEVSKI, D., 1933., Novi nalasci na Glamočkom polju. - *Glasnik Zemaljskog muzeja* 45, str. 7-14.

STRUKIĆ, I., 1901., Katolička crkva u Bosni. - *Spomen-knjiga iz Bosne*. Zagreb, str. 151-192.

SUĆ, M., 1988., Ilirik. - *Enciklopedija Jugoslavije*, 5. Hrv - Janj., Zagreb, str. 510-519.

ŠANJEK, F., 1991., *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.).* - Zagreb.

ŠANJEK, F., 1993., *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek.* - Zagreb.

ŠANJEK, F., 1996., *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.).* - Zagreb.

ŠAŠEL-KOS, 1996., Aequum. - *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike. Altertum, Band 1, A - Ari.* Stuttgart, Weimar, col. 189.

ŠAŠEL-KOS, 1999., Magnum Municipium. - *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike. Altertum, Band 7, Lef - Men.* Stuttgart, Weimar, col. 697.

ŠEPAROVIĆ, T., 1997., Uломак antičkog natpisa iz Umljanovića. - *Obavijesti: Hrvatsko arheološko društvo XXIX/1*, str. 32-34.

ŠIŠIĆ, F., 1914., *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest 1. (do god. 1107). Uvod, natpisi i isprave.* - Zagreb.

ŠIŠIĆ, F., 1925., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara.* - Zagreb.

ŠKEGRO, A. - PAŠKVALIN, V., 2006., *Municipium Baloie - središte ranokršćanske Baloienske biskupije (Ecclesia Baloiensis).* *Hrvatska misao: Matica hrvatska Sarajevo: časopis za umjetnost i znanost* 39-40/28, str. 40-54.

ŠKEGRO, A., 2000.a, Duvanjski prostori u antici. - *Duvanjski zbornik. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa "Duvanjski kraj kroz povijest", Tomislavgrad, 6.-7. srpnja 2000.* Tomislavgrad, Zagreb, str. 79-113.

ŠKEGRO, A., 2000.b, Je li rimske Delminij bio biskupsko sjedište? - *Povjesni prilozi* 20, str. 9-85.

- ŠKEGRO, A., 2002., *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u Bosanski apostolski vikariat.* - Zagreb.
- ŠKEGRO, A., 2006., Ecclesia Sarsenterensis - stanje i problemi istraživanja. *Hrvatska misao: Matica hrvatska Sarajevo: časopis za umjetnost i znanost* 39-40/28, str. 69-82.
- ŠKEGRO, A., 2005., The Bestoen bishopric in the light of prior research. - *Arheološki vestnik* 56, str. 369-389.
- TOMASCHEK, W., 1880., Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-gora und der angrenzenden Gebiete. Wien.
- VANINO, M., 1942., Prve pojave kršćanstva u Bosni. - *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. Knjiga Prva. Treće izdanje.* Sarajevo, str. 138-158.
- VIDOVIĆ, M., 1996., *Povijest Crkve u Hrvata.* - Split.
- VRDOLJAK, B. M., 1990., Starokršćanska bazilika i rano-srednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna. - *Starohrvatska prosvjeta, ser. III,* (18.) 1988., str. 119-194.
- VRDOLJAK, B. M., 1994., Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća. - *Livanjski kraj u povijesti.* Split, Livno, str. 115-125.
- VUČIĆ, J., 2005., Ecclesia Naronitana / Prostor i granice. - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, str. 159-170.
- WILKES, J. J., 1969., *Dalmatia.* - London.
- ZANINOVIC, M., 1967., Ilirsko pleme Delmati II. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja V/3,* 5-101.
- ZANINOVIC, M., 1974., Kninsko područje u antici. - *Arheološki radovi i rasprave* 7, 301-319.
- ZANINOVIC, M., 1984., Vojni značaj Tilurija u antici. - *Cetinska krajina od preistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup Sinj, 3.-6. lipnja 1980. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva,* sv. 8. Split, 65-75.
- ZANINOVIC, M., 1998., Delminium. - *Tomislav. Zbornik radova - Prvi hrvatski kralj Tomislav. Zbornik radova.* Zagreb, str. 11-16.